

7. Літературознавча енциклопедія : у двох томах / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – Т. 2. – 624 с. – (Енциклопедія ерудита).
8. Пропп В. Проблемы комизма и смеха / В. Пропп. – М. : Лабиринт, 2002. – 192 с.
9. Римская сатира. – М. : Художественная литература, 1989. – 544 с. – (Серия «Библиотека античной литературы. Рим»).
10. Саїд Е. Культура й імперіялізм / Едвард Саїд. – К. : Критика, 2007. – 608 с.
11. Hutcheon L. A Theory of Parody / L. Hutcheon. – N. Y., London : Routledge, 1991. – 144 p.
12. Rose M. Parody: Ancient, Modern, and Post-modern / M. Rose. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – 285 p.

Даріуш Скурчевський

НАЦІЯ В ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ. ПОГЛЯД ІЗ ТОЧКИ ЗОРУ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ*

Локалізація цієї рефлексії («погляд із точки зору Центрально-Східної Європи»), подана в другій частині назви статті, суттєво модифікує широко прийнятий сьогодні у світі, тобто в західній гуманітаристиці, погляд на питання нації. Це зауваження необхідне, оскільки воно сигналізує, що вже на самому початку своїх рефлексій маємо конфлікт перспектив, з точки зору яких сьогодні йде мова про націю в таких галузях знання, як соціологія, філософія, антропологія, літературознавство чи культурологія. Звернення в короткому начерку до такої широкої проблематики, яку відкриває категорія «нації», може здатися на перший погляд зарозумілістю чи браком компетентності. Відтак робимо застереження: подальші міркування не претендують на синтез питання нації і націоналізму в сучасній науці; також ми не маємо амбіції створення чергової теорії, що пояснювала б походження і процеси утворення та формування, або ж, як формулюють деякі дослідники, «конструювання», націй. На цю тему існує великий масив літератури, а концепції таких учених, як Ернест Геллнер, Карл Дойч, Ерик Гобсбаум, Бенедикт Андерсон чи Ентоні Сміт, досить добре знані, принаймні про їхнє існування

---

* Скорочена і змінена версія статті “Ten dziwny twór, który nie chce zniknąć z dyskursu humanistyki: naród”, опублікованої польською мовою в часописі “Ethos”. – R. 26 (2013). – № 1 (101). – S. 175–191.

відомо і в нашій частині континенту. Мета цієї статті інша. Отже, прагнемо вказати на певну проблематичність домінантних нині концептуалізацій нації, яка виникає з геополітично-історичних обставин процесів створення націй у нашому регіоні Європи. Зрештою вже сам огляд теоретичних підходів до питання нації та націоналізму, представлених у працях зазначених вище дослідників, дає змогу сформулювати висновок про неочевидність проблематики, яку зустрічаємо в рефлексіях над націями. Неочевидність ця стосується рівною мірою онтології нації («чи існують нації і як вони існують?») та її аксіології, тобто міркування над тим, чи заслуговує (і з яких поглядів заслуговує?) нація на статус об'єкта уваги сучасної гуманітаристики, а точніше – того її сектору, який найбільше нас цікавить, тобто – постколоніальних студій. Подальші міркування стосуватимуться того, які проблеми зустрічає рефлексія на тему нації та націоналізму в нашому, тобто центральноєвропейському, контексті, базована на домінантних сьогодні в західній гуманітаристиці теоретичних моделях, присвячених цим проблемам. Також ставимо питання про те, якою мірою корисними для рефлексії цього типу можуть виявитися постколоніальні студії, присвячені нашому регіону. Враховуючи те, що наш підхід передбачає певну ескізність та прелімінарність, мусимо зупинитися на загальному рівні обговорення, сподіваючись, що воно стимулюватиме подальші поглиблені дослідження в цій царині.

У вступі варто зазначити, що поняття нації сьогодні здається особливо обтяженим амбівалентними конотаціями та емоційною аурую. Це стосується не лише політичних заяв та публіцистики, а й гуманітарного дискурсу. Цей дискурс намагається не лише встигнути описати суспільні зміни в постколоніальному світі, який глобалізується, а й стимулювати їх. Вплетеність дискурсу у явища, які, здавалося б, він прагне лише вивчати, часто перетворюється на краще чи гірше закамуйфльоване оцінювання, зокрема щодо проблеми нації. Ситуація ж «нації» в сучасній гуманітаристиці пов'язана частково зі спорідненим явищем та поняттям – «націоналізмом». Складна доля цієї категорії, не лише в спеціальній літературі, але й у польській мові

загалом, інтерпретується по-різному, як правило, залежно від ідеологічної позиції, з якої ведеться вивчення цього явища.

Важливо зазначити, що автори, які пишуть польською, порушуючи проблему націоналізму, зазвичай відчують необхідність виправдання вживання цього терміна. Цю обережність не варто пояснювати лише страхом того, що використання категорії націоналізму може бути сприйняте як «пробудження демонів» явища, засудження якого або принаймні дистанціювання від якого вважається за *bon ton* чи просто за зразок наукового підходу. До переважання більш «нейтральної» категорії («національний», а не «націоналістичний») призвела наша мовна традиція: «У польській мові поняття “націоналізм” має негативне забарвлення: означає невиправдану гордість за приналежність до певної нації, незалежно від того, які цінності ця нація змогла втілити» [1].

Однак неможливо не помітити, що досить міцно вкорінене в польському науковому дискурсі пейоративне значення націоналізму як антитези патріотизму і синоніма ксенофобії щораз більше суперечить в останні роки іншому, аксеологічно нейтральному його розумінню, широко використовуваному в англійських країнах (див. [2; 3]).

Це все щодо вступу. Тепер звернімося до питань, ближчих до завдання цієї статті. Теорія двадцятого століття має тенденцію порушувати фундаментальні питання вже на початку своїх рефлексій над нацією. Чи у випадку національної спільноти основу ідентифікації становить комплекс об'єктивно існуючих, спільно визнаних і практикованих, інтерсуб'єктивних культурних цінностей чи витворена колективом самосвідомість, тобто «концепція себе» [4], яка підлягає реконструкції та формуванню, а отже – піддається дискурсивізації? Це питання було сформульоване й в інший спосіб: нація існує «природним» чином чи вона – продукт певного світогляду і починає існувати тієї миті, коли усвідомлює себе, а точніше – коли це усвідомлення артикулює? *Ergo*: національна ідентичність – результат «об'єктивних», трансцендентних відносно «мовної картини світу» культурних рис чи радше наслідок переконань членів спільноти щодо власної своєрідності?

Розгляд проблеми ідентичності, навіть звуженої до виміру колективного, а ще вужче – національного, ставить низку питань: дефініційних (що таке нація?), генетичних (які джерела нації?), а також морфологічних (які складники нації?) і функціональних (для чого існують нації?). У межах цієї статті немає можливості реферування теоретичних поглядів та орієнтацій, які з'явилися в ХХ сторіччі у філософії, соціології і антропології нації¹. Тут ми ступаємо на територію не лише дуже розлогу, але й, як зазначають експерти, надзвичайно складну і делікатну, через невловимість та внутрішню диференціацію матеріалу. З цієї причини розглядувані явища складні для однозначного теоретизування і непідвладні простому упорядкуванню. Єдине безсумнівно: ідентичність, зокрема національна та етнічна, а також пов'язані з нею феномени нації та націоналізму, є однією з центральних і разом з тим живих проблем сучасної гуманітаристики, певною мірою попри заяви деяких теоретиків (Гобсбаум), які ще не так давно віщували епоху сутінків націй [6].

Зважаючи на згадані труднощі, з якими пов'язані спроби наукової експлікації цих проблем, видається неунікним вибір з-поміж можливих дослідницьких перспектив. З огляду на теоретично-методологічний плюралізм сучасної науки, цей вибір має бути продиктований адекватністю обраної дослідницької перспективи відносно окресленої моделі ідентичності та її історичних умов. Серед теорій, які добре прижилися на польському ґрунті, особливо популярний, не лише в колі літературознавців та не без впливу постмодернізму, так званий соціальний конструктивізм². У цьому контексті слід згадати рефлексію Анджея Валіцького, записану під впливом конфронтації з волюнтаристською моделлю нації, яку з історичних причин прийняли американські теоретики: «Я не вважаю, що моя польська ідентичність вигадана, плінна чи випадкова, мені приємно відчувати, що в мені є де-

¹ Див. [5], розділ “Tożsamość w ujęciu postkolonialnym: niezbędne uściślenia, wstępne propozycje”, з якого взято значну частину цієї статті.

² На тему конструктивізму в суспільних науках див., напр., [7]. Про долю конструктивізму в літературознавчих дослідженнях див. [8].

що невідповідне, що мене окреслює, і що це дещо істотне (*essential*), воно стосується моєї сутності, щось, завдяки чому я – це я, що є відтак глибинно моїм, хоч воно й не було і не може бути предметом вибору» [9].

Заввага Валіцького вказує на проблему, яку ми лише згадуємо, не маючи змоги розвинути це питання тут ширше; однак це потрібно усвідомити, розглядаючи цінність підходів до зазначеної проблеми, які нам підсувають соціальні науки. Сучасні соціологічні та антропологічні теорії нації – через те, що в їх основі лежить специфічний західноєвропейський досвід (передовсім британський, французький та німецький), а також американський, у багатьох пунктах не надто пасують до перипетій малих та середніх націй Центрально-Східної Європи. Навіть більше, застосування до цих націй категорій, вироблених на іншому ґрунті, нерідко призводить до своєрідного «епістемологічного гвалту» власного об'єкта. Парадигматичним прикладом цього явища можна назвати специфічну долю в дослідженнях розвитку національних ідеологій у нашій частині континенту терміна «націоналізм», що вживається в специфічному, тавруючому значенні, наданому йому в американському науковому середовищі передовсім під впливом дихотомічного поділу Ганса Кона на «західні націоналізми» («хороші», політичні, громадянські) і «східні», в тому числі східноєвропейські («погані», культурні, етнічні). З огляду на такий контекст цей термін, насичений неприязню до етнічності, національних ідей і пов'язаних з ними прагнень відшукання «сильної» ідентичності, не раз виявлявся аналітичним інструментом, який радше спустошував об'єкт дослідження, ніж підводив до розуміння феномену польських національних прагнень. (Так було, наприклад, у випадку праці Браяна Портера-Шюцца «Коли націоналізм почав ненавидіти»³). Сутність цієї проблеми добре схопив Саїд, котрий у такій постановці питання

³ Ориг.: When Nationalism Began to Hate (Oxford Univ. Press, 2000). Польський переклад: Gdy nacjonalizm zaczął nienawidzić. Wyobrażenia nowoczesnej polityki w dziewiętnastowiecznej Polsce ; przeł. Agnieszka Nowakowska, Sejny : Pogranicze, 2011.

вбачав патерналістський жест «Заходу» стосовно популяції з-поза власного вузького «елітарного» кола: «У всіх цих поглядах з'являється <...> виразне (на мою думку, антиісторичне) незадоволення фактом здобування незахідними суспільствами національної незалежності, яку вважають “чужою” їхньому етосу. Тому в цих підходах повторюється переконання про західне походження націоналістичних філософій, які, відтак, є невідповідними для арабів, зулусів, індонезійців, ірландців чи ямайців, і найвірогідніше будуть ними невідповідно використані» [10].

Значений тут за Саїдом теоретичний контекст постколоніалізму надає цікаві перспективи для концептуалізації проблеми націоналізму (пор. [11]), зокрема – а може, навіть особливо – відносно нашої частини світу. Націоналізм, як відомо, розпалював антиімперську активність та думку в колишніх британських і французьких колоніях, численні докази чого знаходимо у творах таких критиків колоніалізму, як Франц Фанон, Дерек Волкотт, Воле Шоїнка, Чинуа Ачебе чи Альбер Меммі. Сприйнятий як реакція колонізованих на чуже домінування, він набув значення, синонімічного до «антиколоніалізму». Проблема «бойового» потенціалу терміна «націоналізм» у світлі деколонізаційних процесів, які почалися у світі в другій половині ХХ ст., зараз видається очевидною, оскільки колоніалізм «мав спричинити опір підкореного населення, який за сприятливих обставин набув організованих форм». Однак такі пояснення, стверджує дослідник питань націоналізму, «дуже наївні з погляду теорії», оскільки спираються «на докази, які самі потребують пояснення. Замість того, щоб показати, чому з'являється прагнення, щоб ті, ким керують, і ті, хто має владу, належали до однієї нації, він приймає як належне та коментує вибух антиколоніальних воєн» [3, с. 138]⁴.

Такого типу сумнівні місця в методології втрачають обґрунтованість відносно націй з ідентичністю, стабілізованою в період до колонізації (як поляки, угорці чи чехи). Емансипація не означає у

⁴ Про відношення між нацією та національністю писав, зокрема, Ернест Геллнер [12].

цьому випадку переходу від етнічної до національної фази колективного існування, тобто формування іншого, якісно нового типу ідентичності. Вона є радше актом чи процесом відбудови, реконструкції, відшукування/зміцнення послабленої ідентичності. Тож можна вважати нескладним для теоретичного доведення, а також зрозумілим та засвідченим в історичній перспективі, що націоналістичні прагнення суспільств Центрально-Східної Європи, до 1989 р. підпорядкованих радянській гегемонії, мали антиколоніальну основу і що головною їх передумовою була реально й об'єктивно наявна національна спільність інтересів та цілей, незважаючи на труднощі визначення і формулювання цієї категорії.

Разом з тим здається, що в рефлексії над ідентичністю суспільств Центрально-Східної Європи можна випустити як не дуже відповідний етап розбудованої соціологічної аргументації, яка обґрунтовує зародження національних спільнот як наслідок антиколоніальних емансипаційних рухів. Оскільки в цьому випадку маємо справу з організаціями, які творили націю і мали власну державу вже в доколоніальний період. Чуже домінування стало для багатьох з них періодом «придушення» національного дискурсу, а також його «захоплення» дискурсом гегемона, що не могло лишитися без наслідків для колективного самовираження у формі як соціальних дій та практик, так і рефлексій на тему ідентичності. Через те важко звинувачувати в помилковості прогнози, що їх висували на цій підставі соціологи, як-от цей прогноз за 2000 рік: «Полякам упродовж 55 років було заборонено вільне вираження національної ідентичності поза визначеними державою способами та нараціями. Маючи зараз такий шанс, вони, без сумніву, скористаються своєю свободою. Безсумнівно, першим завданням їхньої “роботи пам'яті” буде переформулювання ідентичності, цілком очевидно, що це переформулювання буде здійснене в національних категоріях...» [13].

Отже, «місцева» соціологія підтверджує необхідність дискурсу ідентичності, зосередженого на нації. Обґрунтування надає також філософія. Ось, наприклад, слова із застереження,

зробленого у 1990-х роках Барбарою Скаргою, в якому вчувається нотка, близька до постколоніального мислення: «Брак власної ідентичності – це перетворення на об'єкт для інших, яким легко маніпулювати, який не чинить опору і часто піддається іншій, сильній руці. <...> У нас <...> є страх втрати ідентичності, страх природний і притаманний не лише одиницям, а й соціальним групам. Це породжує велику проблему ідентичності особи, а також націй та культури. Таким чином категорія ідентичності стає чимось більшим, ніж логічним принципом мислення, вона – принцип світоустрою, нашого власного існування, тягlosti нашої культури. Тож не дивно, що ми починаємо розглядати її як цінність» [14]. Подібну думку знаходимо у Франца Фанона, який так характеризував потребу **віднайдення ідентичності** на шляху антиколоніального опору: «Колоніалізм позбавив колонізованого особистості. Ця деперсоналізація відчутна також на рівні груп, на рівні суспільних структур. Колонізована нація лишилася зведена до спільноти осіб, які своє існування узалежнюють виключно від присутності колонізатора» [15].

І тут маємо парадокс. Хоч постколоніальні студії ледь не від самого початку присвячують свою увагу проблемам нації та «націоналізму», у їх головній течії переважає переконання про зазначене вище «вичерпування» національності як головного чинника колективної (само)ідентифікації, а сама категорія буває девальвована, поставлена під сумнів, а також замінена утопійними формулюваннями ідентичності, як-от «транс-нація» [16; 17]. Чи означає це, що ми приречені обирати між такими альтернативами: відмовитися від цього аналітичного інструменту в постколоніальних студіях літератури та культури або привносити до текстів, інтерпретованих за його допомогою, певну скептичну ноту щодо нації і національності?

Ліла Ганді підкреслює, що при всій множинності теоретичних підходів, які будують дискурс навколо проблеми ідентичності, «ми все ще маємо уважно приглядатися до категорично представлені Фаноном моделі міцно вкоріненої, монолітної та налаштованої на боротьбу національної ідентичності» [18]. Разом з тим

вона погоджується з думкою таких учених, як Саїд, котрі «визнають позитивну роль антиколоніальних націоналізмів у мобілізації та організації прагнень пригноблених та колонізованих народів у всьому світі» [18, с. 111]⁵. Показово, що авторка компендіуму постколоніальної теорії – хоч сама як послідовниця позиції деконструктивізму вважає, що «постколоніалізм схильний до постнаціонального прочитання колоніальної зустрічі» [18, с. 117] – звертає увагу на реальність, щоб не сказати наочність, національного чинника в такого типу контакт⁶. Це нагадує нам, що проблематика націоналізму, в контексті якої розглядає постколоніальна теорія проблему нації і національності, важлива незалежно від ідеологічної позиції, з якої вивчаються ці явища. Інакше кажучи, в постколоніальних студіях існує простір для такого дослідження проблематики нації та націоналізму, яке дало би змогу уникнути небезпек, створених «традиційно-національно-націоналістичними способами дослідження історії, літератури і мистецтва зі своїм чорно-білим образом наших і чужих», «недостатніми для визначення амбівалентних відносин колонізатор / колонізований» [21]. Така перспектива, замість того, щоб вихлюпувати дитину разом із водою, залишила би в полі уваги проблему національної ідентифікації як цінності з точки зору дискурсу ідентичності.

Однак треба пам'ятати, що хоч нація становить *telos* антиколоніального дискурсу, вона не є найвищою цінністю, тому абсолютизація національного спричиняє аксіологічний хаос, взоруючись як на колективну свідомість і публічний дискурс, так і на політику. Це, безсумнівно, завдає шкоди нації, а також її етосу, спричиняючи – у м'якому варіанті – національну мегаломанію, культурний

⁵ Необхідно підкреслити, що оцінці націоналізму в працях Саїда притаманна амбівалентність. Однак автор «Культури та імперіалізму» застерігав не від самого націоналізму як такого, а від його можливого виродження після отримання суверенності підпорядкованим населенням. У процесі, що його дослідник окреслив як «фетишизація рідної есенції (essence) та ідентичності» [19], він убачав головне джерело небезпеки існування нації на постколоніальному етапі.

⁶ Для опису цього типу контакту між двома популяціями може стати в пригоді концепція «колоніальної ситуації» Жоржа Баландьє [20].

ізоляціонізм та етноцентризм [22], а у варіанті більш радикальному – шовінізм і ворожість відносно інших груп. Ця небезпека стосується передовсім постколоніальних суспільств. Зазначена проблема представлена в такий спосіб *avant la lettre* філософом цінностей, вдумливий діагноз якого через свою актуальність заслуговує на широке цитування: «Я не тому бачу в чомусь найбільшу цінність, що воно, наприклад, польське, а навпаки: тому, що дещо є автентичною цінністю, я прагну, щоб воно було також польським. І коли воно стане польським, то не набуде через те більше чистої “цінності”, однак отримає ще одну партикулярну реалізацію, тобто те, для чого кожна цінність призначена. <...>

Так буває в нормальній ситуації. У ситуації ненормальній відбувається інакше. Ненормальною ж є кожна ситуація **небезпеки**. Коли під загрозою можливість реалізації цінності, потрібно наголошувати на потребі **умов** для її реалізації. І навіть треба за них боротися. Коли їх буде відновлено, все має повернутися до норми. Однак стан постійної небезпеки чи стан **втрати** відповідних умов (а до них належать, зокрема, свобода та незалежність) **спричиняє зміщення в ієрархії** цінностей. На перший план висувається конкретна форма реалізації, котра не може отримати практичного втілення. Як наслідок, можуть виникнути такі зміни акцентів, що **національне** цілком закрий собою **універсальне**. Їх органічна єдність порушується. Такий результат – один із найбільш серйозних наслідків втрати свободи та незалежності» [23]⁷.

У міркуваннях про постколоніальність польського суспільства і його культури не варто втрачати з поля зору накресленої тут перспективи. Оскільки девальвація нації під впливом тверджень про нібито анахронічність цієї категорії, як і фетишизація її та протиставлення «загальнолюдському» в ім'я захисту від надуманого «ворога», у випадку аналізу конкретних явищ неминуче

⁷ Завваги Стружевського, сформульовані мовою аксіології, надають з точки зору теорії адекватне пояснення стану постколоніальної нації. Ця мова враховує як предметний статус нації, так і етичний вимір її існування.

схилитимуть до помилкових висновків, спричиняючи перебільшення та надінтерпретацію як стосовно поведінки та соціальних відносин, так і щодо літератури, текстів культури, а також усього поля національного самовираження. Однак, щоби здійснити дослідницьку рефлексію цього типу, необхідно усвідомити собі, з якої позиції можна її розумно провадити, не вдаючись у націоналістичну риторику, але й не наражаючись на некритичне сприйняття постнаціональних тез (див., напр., [24; 25]; пор. [26])⁸.

Хотілося б закінчити ці міркування дозою оптимізму. Можливо, центрально- і східноєвропейська гуманітаристика могла би стати джерелом імпульсу, який спричинив би переоцінку «антинаціональної» настанови, якою підшиті не лише сучасні постколоніальні студії, а й інші сектори гуманітарної думки. Однак це вимагало б вивільнення з-під домінування західних епістемологічних взірців, котрі закріпили непередметний статус нашої частини світу. Цей постулат, як неважко домислити, закладає проект зміни епістемологічного підходу західних, передовсім англосовітських та німецьких, науковців. Однак це – тема для окремих міркувань, оскільки вона вимагає обдумування категорій і кінцевих цілей гуманітаристики, можливо, зі зверненням до проекту «провінціалізації» Європи, висунутого індійськими вченими [28].

Переклад з польської Галини Ткачук

.....

⁸ Деякі соціологи [13, с. 162] передбачають, що після відносно швидкого виконання «праці пам'яті» східноєвропейські суспільства почнуть «цінувати» принадлежності «постнаціонального» життя». Останні роки відчутно скоригували ці прогнози. Ідентичність, зокрема національна й етнічна, а також пов'язаний з нею феномен націй та націоналізму, становлять одне з найбільш важливих та актуальних, а разом з тим – надзвичайно життєвих проблем сучасної гуманітаристики; сказати б, незважаючи на прогнози деяких теоретиків, які ще недавно оголошували про еру сутінок націй (пор. [6]).

1. Stróżewski W. Myśli o patriotyzmie / Władysław Stróżewski // Znak. – 2001. – № 9 (556). – S. 96.
2. Walicki A. Czy możliwy jest nacjonalizm liberalny / Andrzej Walicki // Znak. – 1997. – № 3. – S. 32 n.
3. Jaskułowski K. Nacjonalizm bez narodów. Nacjonalizm w koncepcjach anglosaskich nauk społecznych / Krzysztof Jaskułowski. – Wrocław : Wyd. Uniw. Wrocławskiego, seria Monografie FNP, 2009. – S. 7–14.
4. Bokszański Z. Stereotypy a kultura / Zbigniew Bokszański. – Wrocław : FUNNA, seria Monografie FNP, 2001. – S. 94.
5. Skórczewski D. Teoria – literatura – dyskurs. Pejzaż postkolonialny / Dariusz Skórczewski. – Lublin : Wyd. KUL, 2013.
6. Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1790: Programme, Myth, Reality / Eric Hobsbawm. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1992.
7. Hacking I. Social Construction of What? / Ian Hacking. – Cambridge, Massachusetts – London : Harvard Univ. Press, 1999.
8. Kuźma E. Konstruktywizm / Erazm Kuźma // Konstruktywizm w badaniach literackich. Antologia [red. Erazm Kuźma et al.]. – Kraków : Universitas, 2006. – S. 1–12.
9. Walicki A. Polskie zmagania z wolnością: widziane z boku / Andrzej Walicki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 387.
10. Said E. W. Kultura i imperializm / Edward W. Said ; [przeł. Monika Wyrwas-Wiśniewska]. – Kraków : Wyd. UJ, 2009. – S. 243.
11. Chrisman L. Nationalism and postcolonial studies / Laura Chrisman // The Cambridge Companion to Postcolonial Literary Studies ; [red. Neil Lazarus]. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2004. – P. 183–198.
12. Gellner E. Narody i nacjonalizm / Ernest Gellner ; [przeł. Teresa Hołówka]. – Warszawa : PIW, 1991.
13. Kaprański S. Oświęcim: konflikt pamięci czy kryzys tożsamości? / Sławomir Kaprański // Przegląd Socjologiczny. – 2000. – № 2. – S. 162 ; cyt. za : Chmielewska A. Naród – państwo – tożsamość. Odmienność perspektywy starych i nowych państw członkowskich Unii Europejskiej / Agnieszka Chmielewska // Studia Europejskie. – 2006. – № 1. – S. 28.
14. Skarga B. Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne / Barbara Skarga. – Kraków : Znak, 1997. – S. 12.
15. Fanon F. Wyklęty lud ziemi / Frantz Fanon ; przeł. Halina Tygielska, posł. Jean-Paul Sartre, Warszawa : PIW, 1985. – S. 200.

16. Ashcroft B. Beyond the Nation: Post-Colonial Hope / Bill Ashcroft // Journal of the European Association of Studies of Australia. – T. 1. – 2009. – № 17. – P. 12.
17. Brydon D. Cross-Talk, Postcolonial Pedagogy, and Transnational Literacy / Diana Brydon // Situation Analysis. – 2004. – № 4 (jesień). – P. 70–87.
18. Gandhi L. Teoria postkolonialna. Wprowadzenie krytyczne / Leela Gandhi ; przeł. Jacek Serwański, posł. Ewa Domańska. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2008. – S. 103.
19. Said E. W. Power, Politics, and Culture. Interviews with Edward Said / Edward W. Said ; red. i wstęp Gauri Viswanathan. – New York : Vintage, 2002. – P. 175.
20. Balandie G. The colonial situation: a theoretical approach / G. Balandier // Social Change: The Colonial Situation ; red. Immanuel Wallerstein. – New York : Wiley, 1966. – P. 34–61.
21. Domańska E. Badania postkolonialne / Ewa Domańska // Gandhi L. Teoria postkolonialna. Wprowadzenie krytyczne / Leela Gandhi ; przeł. Jacek Serwański, posł. Ewa Domańska. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2008. – S. 163.
22. Kowalczyk S. Filozofia kultury. Próba personalistycznego ujęcia problematyki / Stanisław Kowalczyk. – Lublin : Wyd. KUL, 2005. – S. 103 n.
23. Stróżewski W. Istnienie i wartość / Władysław Stróżewski. – Kraków : Znak, 1981. – S. 295–296.
24. Delanty G. Odkrywanie Europy: idea, tożsamość, rzeczywistość / Gerard Delanty ; przeł. Renata Włodek. – Warszawa – Kraków : PWN, 1999.
25. Habermas J. The Postnational Constellation. Political Essays / Jürgen Habermas ; przeł. na jęz. ang. Max Pensky i Mark Lilla – London : MIT Press, 2001.
26. Leonard P. Nationality between Poststructuralism and Postcolonial Theory: A New Cosmopolitanism / Philip Leonard. – New York : Palgrave, 2005.
27. Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1790: Programme, Myth, Reality / Eric Hobsbawm. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1992.
28. Chakrabarty D. Prowincjonalizacja Europy. Myśl postkolonialna i różnica historyczna / Dipesh Chakrabarty ; przeł. Dorota Kołodziejczyk, Tomasz Dobrogoszcz. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2011.